

TUSSEN SOM EN TRB, ENIGE GEDACHTEN OVER HET LAAT-NEOLITHICUM IN NEDERLAND EN BELGIË

L.P. LOUWE KOOIJMANS
Rijksuniversiteit Leiden

Het omvangrijke oeuvre van Dr. Mariën — imposante overzichtswerken en gedetailleerde monografieën — getuigt van zijn veelzijdigheid en brede belangstelling voor de gehele pre- en protohistorie van België. Het wekt geen verwondering dat ook het neolithicum — mijn eigen onderzoeksterrein — zijn aandacht heeft gehad ⁽¹⁾. Het leek mij dan ook passend om in mijn bijdrage aan deze bundel op die interesse van de jubilaris aan te sluiten en vanuit Nederland de blik zuidwaarts te richten. Speciaal wil ik eigen gedachten presenteren met betrekking tot het grote „lege gebied”, dat de kaart van het laat-neolithicum ons laat zien tussen de „Néolithiques de la Meuse” en de „Vlaardingen-cultuur” ⁽²⁾.

Er worden in de Lage Landen en omgeving in het laat-neolithicum drie duidelijk omschreven, zelfstandige „culturen” onderscheiden, waar voldoende vondstmateriaal dit mogelijk maakt: de (westgroep van) de trechterbekercultuur (TRB) op de hoge zandgronden ten noorden van de Rijn ⁽³⁾, de Seine-Oise-Marne-cultuur (SOM) in het bekken van Parijs, zuidelijk Henegouwen en de Belgische Ardennen ⁽⁴⁾ en als derde de kleine Vlaardingen-cultuur (VL) in het Holocene sedimentatie gebied tussen Zeeuws Vlaanderen, Texel en Nijmegen ⁽⁵⁾. Hiernaast zijn er enkele minder scherp te karakteriseren eenheden, waarvan de gegevens schaars zijn: het „midden-neolithicum van Limburg” van Modderman ⁽⁶⁾, het „Jungneolithikum-2” in het Rijnland ⁽⁷⁾ en de „Wartberg-groep” in Hessen en zuidelijk Westfalen ⁽⁸⁾.

⁽¹⁾ MARIËN 1950, 1952, 1966

⁽²⁾ DE LAET 1979, fig 106, LOUWE KOOIJMANS 1976^b, fig 11

⁽³⁾ BAKKER 1979, 1982

⁽⁴⁾ BAILLOUD 1974, 1976^a, 1976^b, overzicht over de Belgische vondsten in DE LAET 1979, er ligt één vindplaats in zuidelijk Brabant (Braine-l'Alleud)

⁽⁵⁾ VAN REGTEREN ALTENA e a 1962/1963, Louwe Kooijmans 1974^a, p 20-27, 1976, p 279-290

⁽⁶⁾ VAN HAAREN EN MODDERMAN 1973, „midden” is hier volgens de toenmalige Nederlandse conventie gebruikt voor het neolithicum tussen het begin van Michelsberg en het begin van de standvoetbekercultuur, c 3400-2400 v Chr

⁽⁷⁾ Zie *Untersuchungen Aldenhovener Platte* 4 p 477, 501, 5 p 227, 6, p 532 en 8, p 386-395 (Broichweden-6)

⁽⁸⁾ SCHWELLNUS 1979, SCHRICKEL 1969

Met „culturen” bedoelen we ruimtelijk te omgrenzen voorkomens van gelijksoortige vondstassociaties, eenheden dus met een relatief grote interne homogeniteit en met duidelijke onderlinge verschillen. Sommige culturen kunnen in kleinere geografische of chronologische eenheden worden opgedeeld (groepen en fasen) of worden gebundeld tot cultuurgroepen. Dat wij dergelijke culturen in het archeologisch materiaal als zodanig herkennen, kan worden verklaard door het voormalig bestaan van ethnische groeperingen met intensieve interne uitwisseling van ideeën, goederen en personen, en met meer beperkte externe relaties. Tal van zaken en gewoontes — kleding, haardracht, sieraden, festiviteiten, enz. — waarmee dergelijke groeperingen hun te zamen horen („ethniciteit”) demonstreerden, zijn echter niet of nauwelijks meer beschikbaar voor de archeoloog. Deze is helaas aangewezen op minder geschikte artefacten voor de reconstructie van de voormalige werkelijkheid ⁽⁹⁾. Aardewerkvorm en -versiering zijn nog het beste, daarnaast moet hij zich evenwel behelpen met artefacten waarvan de vormgeving in hoge mate wordt bepaald door grondstof, technologie en functie. Het zal ook voor het laat-neolithicum mogelijk blijken culturele interactiesferen op verschillende niveaus af te bakenen.

Het is zeer duidelijk dat de archeologische informatie per „cultuur” in ons geval zeer uiteenloopt in aard en kwantiteit, door hetgeen Schiffer „C-transforms” en „N-transforms” noemt ⁽¹⁰⁾. Hij bedoelt daarmee de verschillen in „cultural deposition” en „post-depositional change”, verschillen dus in de typen vindplaatsen waaruit onze informatie afkomstig is en verschillen in conservering. Voor TRB bepalen hunebedden en toevalsvondsten bij ontginningen e.d. het beeld, voor VL is het de goede conservering en herkenbaarheid van nederzettingsterreinen, voor SOM zijn het wederom de zichtbare monumenten: allées couvertes, grotten. Lege vondstarmede gebieden zijn het directe gevolg van het ontbreken van in het veld te herkennen sites. Idealiter beschikken we voor één cultuur over complementair materiaal van verschillende typen archeologische terreinen: nederzettingen en graven. Ook in ons geval is daarvan geen sprake en zullen verschillen tussen de „culturen” mede bepaald worden door verschillen in de context der vondsten.

Alvorens wij de onderlinge relaties van de diverse groepen en culturen bespreken, dienen we ons te vergewissen van de synchroniteit daarvan. De Vlaardingen-cultuur is goed gedateerd tussen 2700 en 2050 v. Chr. Er kunnen vier fasen worden onderscheiden (1a, b; 2a, b), waarvan de oudste alleen op de Hazendonk kon worden vastgesteld ⁽¹¹⁾.

De TRB-westgroep beslaat praktisch dezelfde periode (2700-2100 v. Chr.) en kan dankzij het vormenrijke versierde aardewerk in zeven fasen (A-G) worden ingedeeld ⁽¹²⁾. Beide culturen bestonden in hun latere fasen, vanaf circa 2450 v. Chr. enige tijd naast de Standvoetbekercultuur, die in hetzelfde gebied voorkwam zonder dat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding van enige belang. Contactvondsten zijn schaars,

⁽⁹⁾ Vgl. CLARKE 1978.

⁽¹⁰⁾ SCHIFFER 1976.

⁽¹¹⁾ LOUWE KOOIJMANS 1976, p. 228-229, 279.

⁽¹²⁾ BAKKER 1979, p. 61 e.v.

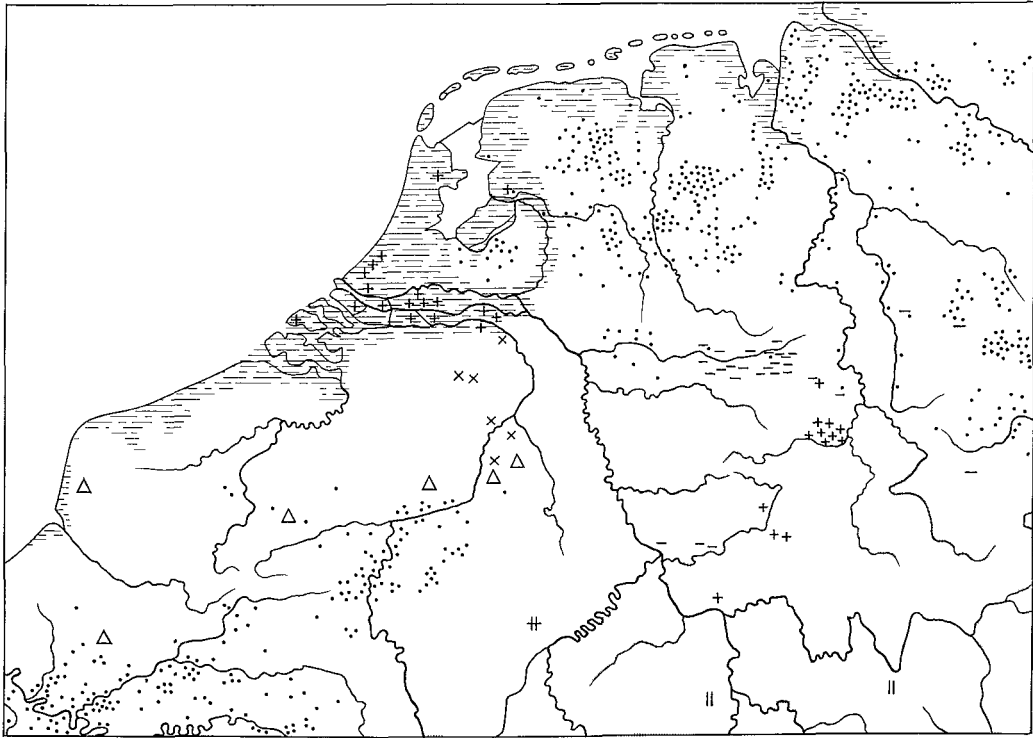

Fig. 1 — Noordwest-Europa, 2700-2100 v.Chr. Vindplaatsen naar Bakker 1979, p. 14 (TRB), Bailloud 1974, p. 172 en De Laet 1979, p. 271 (SOM), Schwellnus 1979, p. 89 en 92 (Wartberg, allées couvertes) en eigen gegevens (VL en Stein).

Legenda

- 1 SOM, TRB, Bernburg
- + 2 Vlaardingen, Wartberg
- x 3 Stein
- 4 allées couvertes, buiten SOM
- || 5 Schankweiler, Eysersheimer Mühle, Altenberg
- △ 6 vuursteenmijnbouwcentra
- ▨ 7 Holocene sedimentatiegebied
- 8 bergland

maar de C14-dateringen zijn overtuigend, evenals de connecties rond 2100 van de All-Over-Cord bekertjes met zowel TRB-G⁽¹³⁾ als VL-2b en de daarop volgende omslag naar één klokbekercultuur.

Het „midden-neolithicum van Limburg” is gedateerd door de C14-datering van de grafkelder van Stein (GrN 4831 2830 ± 60 v. Chr.) — die waarschijnlijk een wat hogere ouderdom aangeeft dan het moment van bouw en gebruik⁽¹⁴⁾ — en de

⁽¹³⁾ BAKKER/VAN DER WAALS 1973.

⁽¹⁴⁾ LOUWE KOOIJMANS 1976, p. 277-278.

associatie met een 1^a – standvoetbekerscherf te Groot-Linden, d.w.z. circa 2400-2300 v.Chr. (¹⁵).

Door C14-dateringen is SOM gedateerd tussen circa 2600 en 1800 v.Chr., in de stratigrafie van Videlles tussen Chasséen en vroege bronstijd. De eenvoudige en logische constructie om SOM op te vatten als de directe opvolger van het Chasséen (¹⁶), zonder langdurige synchroniteit verdient ons inziens dan ook de voorkeur boven de voorstellen van De Laet om SOM op te vatten als „secundair neolithicum” met wortels in veronderstelde zeer late mesolithische tradities en het ver verwijderde Pfyf (¹⁷). Ook de argumenten voor een lang voortleven van SOM achten wij nog onvoldoende, daar de onlangs hiervoor gepresenteerde gegevens van Lesdain, Jollain en Bleton ook anders uitgelegd kunnen worden (¹⁸).

Schwellnus plaatst Wartberg op grond van een uitvoerige studie van de culturele relaties naast de Kugelamphorenkultur en Bernburg en tussen Michelsberg-IV en de bekerculturen. In de na deze publikatie ontdekte nederzetting te Wiesbaden-Hebenkies is Wartberg zelfs met late Schnurkeramik geassocieerd, waardoor ook de chronologie van Wartberg geheel parallel loopt met de Nederlandse TRB en Vlaardingingen (¹⁹).

Ook typologische en stratigrafische gegevens ondersteunen het beeld, dat wij te maken hebben met een periode na circa 2700/2600 v.Chr., als in grote delen van NW-Europa een markante omslag plaatsvindt in de materiële cultuur en waarbij een groot aantal verwante „endneolithische” culturen ontstaan, een „culture group”, waartoe o.m. Horgen, SOM, Warberg en Vlaardingingen behoren. De periode eindigt met het eerste optreden van Klokbekers, met name de AOO-bekers, ter plaatse, waarbij SOM mogelijk iets langer doorloopt.

Hoewel de TRB-westgroep en VL in het kaartbeeld op elkaar aansluiten als stukjes van een legpuzzel, zijn de aanwijsbare wederzijdse contacten zeer bescheiden. In de TRB werd het alom beschikbare erratische vuursteen als grondstof gebruikt voor kling- en afslagwerktuigen. De zware bijlen met rechthoekige doorsnede werden uit het

(¹⁵) LOUWE KOOIJMANS/VERHART, in prep

(¹⁶) Een kritische beschouwing van de C14-dateringen, b v aan de hand van de lijsten in Pape 1979, laat zien dat er geen dwingende redenen zijn om het Chasséen in het Bekken van Parijs voort te laten duren tot ná 2600 v Chr. Evenmin is het beenderspectrum van Videlles — een uitzonderlijke site en misschien wel een „special activity site” — een argument om de SOM-cultuur semi-agrarisch te noemen en ook dat kan geen argument zijn, mesolithische wortels aan te nemen

(¹⁷) DE LAET 1974, 1979, p. 265 e v

(¹⁸) CAHEN/DE LAET 1980. Er is hier geen gelegenheid om onze bezwaren gedetailleerd uiteen te zetten. Wij vragen ons echter af hoe sterk de associatie van karakteristiek SOM-materiaal met de genoemde dateringen is, vooral ook gezien de latere verontreiniging van „depotoir 1”. In Zuid-Nederland is het vaak lastig laat-neolithic en bronstijdscherfmateriaal te onderscheiden. Nergens blijkt dat een twee-periodisch gebruik (SOM in het noordelijk deel en bronstijd in het zuiden) als alternatieve interpretatie is overwogen. Het aardewerk van Jollain bezit in Nederland in VL-1^b-context (c. 2100 v Chr.) goede tegenhangers (Louwe Kooijmans 1976, fig. 24 en een tweede, niet afgebeeld exemplaar). Overigens vormen de AOO-scherfjes bij de dolmens van Weris een eerste aanwijzing voor een relatie SOM-bekerculturen, zoals die reeds beter is vastgesteld voor VL en TRB (Huysecom 1981).

(¹⁹) SCHWELLNUS 1979, BANTELMANN/LANTING/VAN DER WAALS 1979/1980

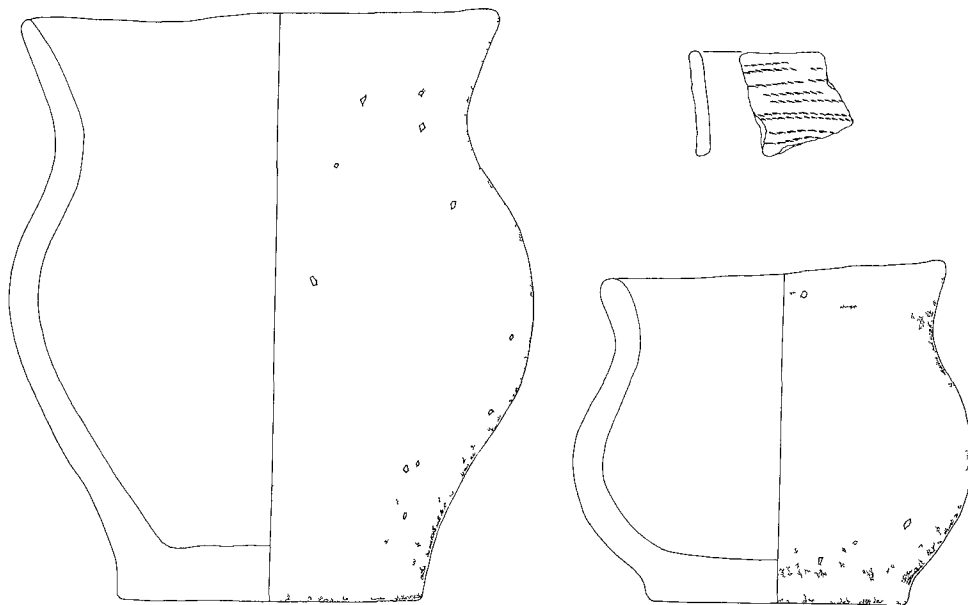

Fig 2 — Deel van het aardewerk uit een kuilvulling op de Kraaienbeig, Groot Linden Schaal 1 3

noorden (Denemarken) geïmporteerd als halffabrikaat of eindproduct. Noch deze, noch de TRB-strijdbijlen (knophamerbijl, Hanoverse bijl) bereikten VL-gemeenschappen⁽²⁰⁾. Alleen in het aardewerk zijn er enkele verbindingen: de (soms versierde) „bakplaten” met excentrische doorboringen vormen een TRB-element in VL-context en in een VL-1^b associatie op de Hazendonk waren twee scherfjes van de duizenden in de diepsteektechniek versierd⁽²¹⁾. Het gebruik van gebroken gangkwarts als verschraling lijkt een VL-invloed in TRB-milieu: dit is vooral opvallend te Harderwijk-Beekhuizerzand⁽²²⁾ (TRB-E), aan de rand van het TRB-gebied. VL-bewoning kunnen we in het aangrenzende IJsselmeergebied veronderstellen! Opmerkelijk is te Harderwijk bovendien het grote aantal onversierde S-geprofileerde kookpotten met randperforatie, die in VL-nederzettingen niet zouden misstaan.

Zo is het niet meer nodig om de los gevonden potten van Neede/Eibergen en Kootwijk te gebruiken voor de begrenzing van de VL-cultuur. Zij kunnen zeer wel binnen TRB in gebruik zijn geweest.

De VL- en SOM-cultuur bezitten eveneens elk een duidelijk eigen artefacten-assortiment, en daardoor terecht een eigen benaming, al zijn er, ondanks de wijde tussenruimte, ook enige overeenkomsten aan te wijzen. Het onversierde aardewerk toont in de eenvoudige S profielen enige overeenkomst, maar bij nadere beschouwing zijn de verschillen toch aanzienlijk: het VL-aardewerk is veel gevarieerder van vorm,

⁽²⁰⁾ BAKKER 1982

⁽²¹⁾ LOUWE KOOIJMANS 1976, fig 23, Bakker 1982

⁽²²⁾ MODDERMAN e a 1976, Bakker 1982

terwijl randperforaties, knobbeloren, kraagflesjes en „bakplaten” bij SOM ontbreken. Bij VL missen we de typische „gaines à talon” van de vroege SOM-cultuur ⁽²³⁾, maar wel vinden we er de veel minder uitgesproken „gaines à douille”, vattingen met (in beide gevallen) kenmerkend ovaal steelgat. De beenindustrie bezit in beide gevallen een sterk accent op de fabricage van beitels en priemen door middel van de groove-and-splinter techniek ⁽²⁴⁾. Bij het vuursteen valt het overeenkomstige pijlspitsassortiment op: overwegend transversale spitsen, met daarnaast rhombische en gesteelde exemplaren. In de binnen de SOM-cultuur verbreide bijltjes van Grand Pressigny-vuursteen zien we het complement van de TRB-bijlen van Deense origine. Ook de Grand Pressigny-vuursteen bereikte Nederland tijdens de VL-cultuur evenwel niet, maar pas, in de vorm van dolken, in de fase van de AOO-bekers, c. 2100 v.Chr. In de VL-cultuur ontbreken voorts ook de slanke lepels en het gehele assortiment SOM-sieraden ⁽²⁵⁾. Conserveringsverschillen kunnen hierbij geen rol spelen, maar wel daarentegen het verschil in vondstsituatie: overwegend grafgraven bij de SOM en uitsluitend nederzettingsafval bij VL.

Erg imposant zijn de overeenkomsten van VL noch met TRB, noch met SOM. Voor zover we kunnen overzien bezit overigens ook de TRB-been-industrie ⁽²⁶⁾ een vergelijkbaar karakter en we vinden ook bij de TRB, zij het uitsluitend, transversale vuurstenen pijlspitsen. Dit lijken kenmerken te zijn die minder als cultuurkenmerk, doch meer op het niveau van de cultuurgroep of zelfs technocomplex gebruikt kunnen worden. Neolithische culturen lijken toch bij voorkeur op grond van het aardewerk gedefinieerd te moeten worden ⁽²⁷⁾, en hierin komen SOM, VL en TRB naar voren als zelfstandige eenheden.

Voor het verkrijgen van een van de meest essentiële grondstoffen, het vuursteen, waren overigens tenminste sommige VL-nederzettingen zuidwaarts georiënteerd. Dit leerde de gedetailleerde analyse van deze materiaalgroep uit de opgraving die wij in 1980 te Hekelingen uitvoerden ⁽²⁸⁾. Het vuursteen wordt momenteel bestudeerd door L.B.M. Verhart en ik ontleen het volgende dan ook aan zijn voorlopige verslaglegging. Het gaat om een groot aantal kleine, permanente of semipermanente, in elk geval semi-agrarische woonplaatsen, gelegen op de bekende oeverwal. In totaal zijn er 1690 stuks vuursteen verzameld, waaronder drie complete bijlen en enkele grote bijlfragmenten. In deze vorm, óf als knol, werd de vuursteen aangevoerd; ten dele mogelijk ook als elders van dergelijke bijlen of knollen geslagen artefacten. De knollen stammen, gezien de kwaliteit van de cortex hoogst waarschijnlijk uit eluviale vuursteenvoorkomens. Vuursteen uit ons goed bekende bronnen in Zuid-Limburg en omgeving (Rijckholt, Rullen, Mheer, Valkenburg) ontbreekt, met uitzondering van één

⁽²³⁾ Conform BAILLOUD 1974, p. 218.

⁽²⁴⁾ BAILLOUD 1974, fig. 40, VAN DEN BROEKE 1982, MAARLEVELD, in prep.

⁽²⁵⁾ Vgl. MARIËN 1981 voor been- en gewei-artefacten in België.

⁽²⁶⁾ De vondstgroep van het „Huntedorf” aan de Dümmer is uniek vergelijkingsmateriaal (REINERTH 1939). Ook op de Wartberg is een in vele opzichten vergelijkbaar assemblage verzameld (SCHRICKEL 1969, Taf. 11-15).

⁽²⁷⁾ LÜNING 1972.

⁽²⁸⁾ Voorberichten: LOUWE KOOIJMANS 1983, LOUWE KOOIJMANS/VAN DE VELDE 1980.

Fig. 3 — Enkele vuurstenen pijlspitsen uit de VL-woonplaatsen te Hekelingen-3. Schaal 2:3.

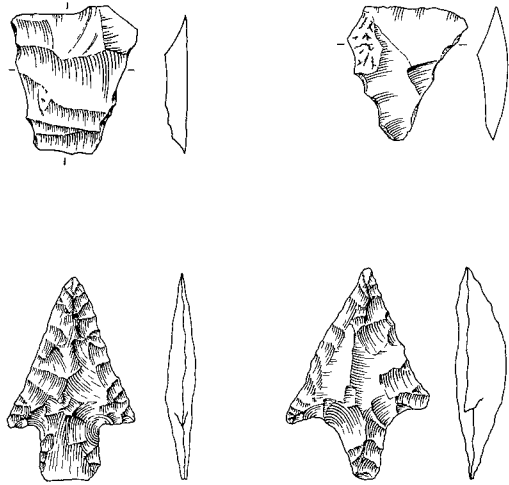

Fig. 4 — Hekelingen-3. Bijl met ovale doorsnede uit sterk gevlekte vuursteen. Vlaardingen-2^a, lengte 14,2 cm.

afslag van Lousberg-vuursteen uit VL-1^b-context. Een belangrijke groep, die 30-50% omvat van de vuursteen op de jongere (VL-2^a) woonplaatsen kan zeer wel uit de omgeving van Boulogne-sur-Mer stammen. Twee andere groepen, die te zamen 90-99% omvatten op de oudere woonplaatsen, kan uit Henegouwen komen. Wij hopen de bron(nen) nog nader te kunnen preciseren. De VL-groep (niet meer dan enkele huishoudens) te Hekelingen had dus gedurende enkele eeuwen regelmatig contacten over het gehele „lege gebied” heen. Dit geldt overigens niet voor de gehele VL-cultuur. Er lijken nogal wat verschillen tussen de sites te bestaan in dit opzicht. Te Haamstede lijken b.v. vuursteenrolstenen uit de nabijheid van Cadzand te zijn gebruikt. Een tweede interessant gegeven ontlent we aan een recente studie van Bakker (29) over het breedtoppige, gefacetteerde bijtype dat ooit verwarrend „Vlaardingen-bijl” werd genoemd, maar nu tot „type Buren” is omgedoopt. Haffabrikaten zijn verspreid in een strook van de Haspengouw tot de omstreken van Spiennes. Eindproducten zijn vooral noordwaarts geëxporteerd. Wij vinden ze verspreid over geheel België en Nederland tot ver in het trechterbeker-areaal, waar er zelfs één in een gesloten TRB-G-grafvondst werd gevonden (30). De bijlen zijn over het algemeen groter dan de kleine SOM-bijltjes. Zij zijn mij niet uit MK-context bekend, zodat zij waarschijnlijk grotendeels of uitsluitend in de hier behandelde periode thuishoren. Het is opmerkelijk dat de bekende TRB-bijlen met rechthoekige doorsnede niet buiten het TRB-gebied zijn verruild, maar deze bijlen wel naar de TRB-gemeenschappen. Alleen vier knophamer-bijlen uit de Kempen zijn TRB-retourgoed naar het zuiden (31).

Tot nu toe leverde het „lege gebied” tussen VL en SOM, behalve de „Buren”-bijlen slechts enkele losse artefacten op: twee bijltjes van Grand Pressigny-vuursteen en vier „gaines à talon” met vuurstenen bijklings (32). Reikt SOM echt zover naar het noorden en moeten we voor de Buren-bijlen en de vuursteen te Hekelingen denken aan „cultuurgrens-overschrijdende” activiteiten, of zijn deze vondsten tot buiten het SOM-gebied geëxporteerd en moeten we in het lege gebied een meer aan VL verwante cultuur veronderstellen? Nieuw te ontdekken nederzettingsterrein zullen hierop antwoord moeten geven. In het oosten, het Limburgse Maasdal, is er echter al wat meer duidelijkheid. Het aantal vindplaatsen dat aan Modderman’s „Limburgs midden-neolithicum” is toe te schrijven is vermeerderd: Stein, Koningsbosch, Kraaienberg bij Groot-Linden, Toterfout-1 en -2 en onlangs een belangrijke, maar helaas in secundaire ligging aangetroffen vondstgroep op Belgisch grondgebied bij Geistingen (33). Er zijn nogal wat verschillen tussen de vondstgroepen, die deels verklaard kunnen worden uit

(29) BAKKER 1982.

(30) BAKKER/VAN DER WAALS 1973.

(31) BAKKER 1979, p. 97.

(32) DE LAET 1979, p. 288 e.v., MARIËN 1982. WOUTERS (1982) meldt een „gaine à talon” van SOM-type uit Ewijk (VL) en enkele soortgelijke artefacten (sommige met bijklings) uit de Heythuiserbeek (Ned. Limb.). Tenminste één exemplaar (Wouters 1982, foto 2, fig. 2) is voor onze streken uniek. Mij zijn geen SOM-parallellen bekend; wel is dit type niet ongewoon in de Zwitserse Horgener cultuur.

(33) MODDERMAN 1964, VAN HAAREN/MODDERMAN 1973, LOUWE KOOIJMANS VERHART, in prep., GLASBERGEN 1953, p. 98-99, VAN BEEK 1977, HEYMANS/VERMEERSCH 1983.

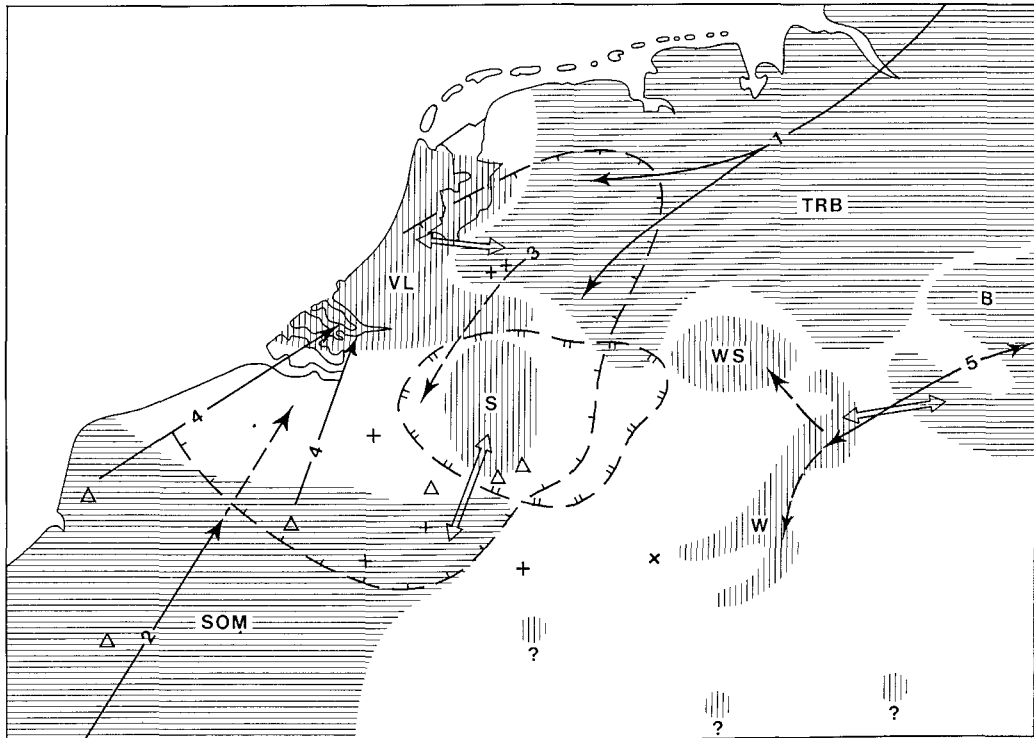

Fig. 5 — Noordwest-Europa, 2700-2100 v.Chr. Culturele eenheden en culturele relaties.

- Legenda
- SOM, TRB, Bernburg (B)
 - VL, Stein (S), Wartberg (W), Westfaalse steenkisten (WS)
 - Buren-bijlen
 - bijltjes uit Lousberg-vuursteen
 - vuursteenmijnbouwcentra
 - „lange afstand-handel”:
 - 1) Skandinavische bijlen
 - 2) Grand Pressigny-bijlen
 - 3) Knophamerbijlen
 - 4) vuursteen van Hekelingen-3
 - 5) „Wiedaer Schiefer”
 - externe relaties van aardewerk van VL, Stein en Wartberg
 - bergland

verschillen in vondstsituatie of de beperkte omvang, deels het gevolg kunnen zijn van chronologische verschillen. Het gaat om onversierd aardewerk met vlakke bodem en S- of tonvormig profiel, ondermeer verschaald met grof gebroken kwarts, nogal dikwandig en weliswaar glad afgewerkt, maar toch meestal met een onregelmatig oppervlak. In een aantal complexen (Koningsbosch, Geistingen) vallen de randperforaties en knobbeloren op, andere vondstgroepen (Groot-Linden, Stein) bevatten sterk aan SOM-potten verwant aardewerk. Lage, sterk gekromde halzen vinden we te Toterfout-2 en Groot-Linden, kraagflesjes te Stein en Vorstenbosch. Als losse vondst zijn die voorts o.m. van Wijchen en Neer bekend. Gezien de zeldzaamheid hiervan elders (b.v. Hazendonk en Hekelingen-3) achten wij de afwezigheid hiervan te Geistingen niet significant. Het assortiment pijlspitsen (Koningsbosch en Geistingen) sluit nauw aan bij VL en SOM. Te Koningsbosch is er een markante associatie met bijltjes uit Lousberg-vuursteen. Het exportgebied daarvan is vrij beperkt en geconcentreerd rond de Limburgse Maas ⁽³⁴⁾. Er zijn slechts twee exemplaren in het TRB-gebied van de Veluwe gevonden. Het gebruik van de vuursteen van de Lousberg begint overigens al in de bandceramiek. De vuurstenen bijltjes zullen overigens van ná circa 3400 (begin Michelsberg) stammen, wij vermoeden dat zij zelfs alle in de hier behandelde periode thuishoren. Associaties zijn er evenwel niet en het is zeer merkwaardig, dat ze in het rijke lithische materiaal van Geistingen ontbreken, terwijl daar wél een Buren-bijl en bijlen van Valkenburg-vuursteen zijn aangetroffen. Zo is het enerzijds duidelijk dat er nog veel gegevens nodig zijn en er veel werk te doen is, anderzijds begint er nu enige structuur te komen in het post-bandceramische neolithicum van Limburg, vooral ook doordat óók de fase van de Michelsberg-cultuur nu enige tekening krijgt.

De hier besproken, laat-neolithische vondstgroepen tonen een grote verwantschap met die van de Vlaardingen-cultuur, zodanig zelfs, dat wij het idee hebben dat zij, waren ze in de delta gevonden, zonder veel moeite „VL” waren genoemd. De variatie tussen de VL-sites onderling is van dezelfde grootte als het verschil tussen b.v. Geistingen en Hekelingen-3. „Vlaardingen” willen we evenwel bij voorkeur voor de deltacomplexen reserveren. Anderzijds zijn er ook opmerkelijke overeenkomsten met „Wartberg”, waarvoor nu diverse nederzettingscomplexen ter vergelijking beschikbaar staan: onversierde potten met vlakke bodem, S- en ton-profielen, randperforaties, knobbeloren en kraagflesjes verschaffen beide complexen een vergelijkbaar voorkomen. Vanzelfsprekend zijn er ook duidelijke verschillen: met name de duidelijk Kugelamforen- en Bernburgelementen in de Wartberg-groep, de vele knobbeloren en weinig algemene randperforaties (juist omgekeerd als bij Vlaardingen), zodat de naam „Wartberg” vooralsnog tot de Hessische vondstcomplexen beperkt moet blijven ⁽³⁵⁾. Beenindustrie en pijlspitsassortiment passen echter goed in de traditie van SOM, VL en vindplaatsen langs de Maas. Alleen ontbreken hier juist de transversale spitsen ⁽³⁶⁾! Schweltnus wijst evenwel op verwante vondstgroepen wijd verspreid over het archeologisch lege midden en westen van Duitsland: de vondstloze Galeriegräber van Westfalen, de Altenberg bij Burgerroth aan de Main, de vondstgroep van de Eysershei-

⁽³⁴⁾ MODDERMAN 1980, WEINER/WEISGERBER 1980.

⁽³⁵⁾ SCHWELTNUS 1979, p. 78 e.v.

⁽³⁶⁾ Zie vooral SCHRICKEL 1969.

mer Mühle bij Speyer (Bovenrijnse Laagvlakte), de steenkist van Schankweiler bij Trier en ook de grafkelder van Stein ⁽³⁷⁾. Zo worden wij er voor gewaarschuwd de hier beschouwde cultuurverschijnselen niet te geïsoleerd en regionaal beperkt te zien, maar als onderdelen van een veel ruimere culturele eenheid, tussen SOM en TRB. Het zijn vooral elementen, die uit de zeer verschillende naburige culturen zijn overgenomen die het „eigen gezicht” van „Vlaardingen”, de groep in het Limburgse Maasdal en „Wartberg” bepalen. Van alle groepen was Vlaardingen nog het minst ontvankelijk voor externe invloeden van de buur-cultuur. In het algemeen mogen we stellen dat juist door deze openheid naar buiten een regionalisering is opgetreden. Zo zouden wij liever voortaan van „*Vlaardingen-groep*” willen spreken, dan van „Vlaardingen-cultuur” en de Limburger vondsten onder een aparte verzamelnaam willen brengen. Om verwarring met het vroegneolithische „Limburger aardewerk” te voorkomen, stel ik voor van „*Stein-groep*” te spreken, naar de eerste en meest bekende vindplaats, ook al is daar slechts een deel van de cultuurelementen aanwezig; dat is immers bijna steeds het geval! Geistingen en Koningsbosch hebben het nadeel van zowel jongere als oudere bijmenging, hoewel deze mij te Koningsbosch bescheiden lijkt. „Limburgs midden-neolithicum” acht ik feitelijk niet geheel juist en „Maas-groep” te weinig specifiek. Wij kunnen nu constateren dat deze Stein-groep ruwweg samenvalt met de verbreiding van Lousberg-bijltjes (enige uitschieters uitgezonderd). In collectieve zin kunnen we van *Stein-Vlaardingen-complex* spreken. De verbreiding van Buren-bijlen valt grotendeels samen met het voorkomen van dit complex en de „lege ruimte”. Mede ook gezien de herkomst van het Hekelingse vuursteen valt te verwachten dat dit complex de traditionele noordgrens van SOM (ergens bij de Nederlandse grens) zal terugdringen, misschien niet helemaal tot de hier gebruikte noordrand — die is immers grotendeels bepaald door de aanwezigheid van grotten en stenen voor megalietbouw — maar misschien wel tot halverwege.

Of wij in de toekomst zelfs zullen mogen spreken van een Wartberg-Stein-Vlaardingen-complex, dat dan een groot deel van midden-Duitsland omvat, zullen nieuwe vondstgroepen dáár moeten leren en een meer gedetailleerde beschouwing dan in deze context mogelijk was. Ik heb mij vooral proberen te concentreren op de (zich geleidelijk vullende) lege ruimtes tussen TRB en SOM in onze Lage Landen.

(³⁷) SCHWELLNUS 1979, p. 88 en kaart Abb. 54.

LITERATUUR

- BAILLOUD, G , 1974 *Le neolithique dans le Bassin Parisien*, 2e supp à *Gallia Prehistoire*, 2e druk, Paris
- BAILLOUD, G , 1976^a *Les civilisations neolithiques du Bassin Parisien et du Nord de la France*, in J Guilaine (red) *La prehistoire française*, Tome II, 375-386
- BAILLOUD, G , 1976^b *Les civilisations neolithiques de la Champagne*, in J Guilaine (red) *La prehistoire française*, Tome II, 415-421
- BAKKER, J A , 1979 *The TRB West Group*, Amsterdam
- BAKKER, J A , 1982 *TRB Settlement Patterns on the Dutch Sandy Soils*, *Anal Praeh Leid* 15
- BAKKER, J A / J D VAN DER WAALS, 1973 *Denekamp Angelslo, Cremations Collared flasks and a corded ware sherd in Dutch final TRB contexts*, in G DANIEL/P KJAERUM (red), *Megalithic Graves and Ritual*, København, 17-50
- BANTELMANN, N / A E LANTING/J D VAN DER WAALS 1979/80 Wiesbaden „Hebenkies'', das Grabmal auf dem Weg nach der Platte, *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 183-249
- BEEK, B L VAN, 1977 *Sporen van een Neolithische nederzetting tussen Toterfout en Halve Mijl, gemeente Veldhoven (N -Br)*, in N ROYMANS e a (red), *Brabantse Oudheden*, Eindhoven, 43-54
- BROEKE, P VAN DEN, 1983 *Neolithic Bone and Antler Objects from the Hazendonk near Molenaars graaf (prov South Holland)*, *Hazendonk Paper 2*, Oudh Med Leiden 64
- CAHEN, D / S J DE LAET, 1980 *Persistence de la civilisation de Seine-Oise-Marne a l'âge du Bronze dans certaines regions de Belgique*, *Helinium* 20, 114-135
- CLARKE, D L , 1978 *Analytical Archaeology*, 2e druk, London
- DAUCHOT-DEHON, M , e a , 1982 *Dates Carbone-14 concernant l'archeologie en Belgique*, *Helinium* 22, 210-237
- GLASBERGEN, W , 1954 *Barrow Excavations in the Eight Beatitudes*, diss Groningen, *Palaeohistoria* 2/3, spec 2, 98-99
- HAAREN, H M E VAN/P J R MODDERMAN, 1973 *Ein mittelnolithischer Fundort unter Koningsbosch, Prov Limburg*, *Anal Praeh Leid* 6, 1-49
- HEYMANS, H / P M VERMEERSCH, 1983 *Siedlungsspuren aus Mittel- und Spätneolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit in Geistingen, Huizerhof (Provinz Limburg)*, *Arch Belg* 255, 15-64
- HUYSECOM, E , 1981 *Les allees couvertes de Weris*, *Bull de l'Inst arch du Lux Ailon*, 57, 63-131
- LAET, S J DE, 1974 *l'explication des changements culturels modeles theoriques et applications concretes, le cas du S O M*, in *Diss Arch Gand* 16, 67-76
- LAET, S J DE, 1979 *Prehistorische Kulturen in het zuiden der Lage Landen Wetteren*
- LOUWE KOOIJMANS, L P , 1974^a *The Rhine/Meuse Delta*, diss Leiden, ook *Oudh Med Leiden* 53/54 (1972/1973) en *Anal Praeh Leid* 7 (1974)
- LOUWE KOOIJMANS, L P , 1974^b *The Neolithic at the Lower Rhine*, *Diss Arch Gand* 16, 150-173
- LOUWE KOOIJMANS, L P , 1976 *Local Developments in a Borderland A Survey of the Neolithic at the Lower Rhine*, *Oudh Med Leiden* 57, 227-298
- LOUWE KOOIJMANS, L P , 1983 *De Autheuren der Antiquiteten*, rede Leiden
- LOUWE KOOIJMANS, L P / P VAN DE VELDE, 1980 *De opgraving Hekelingen-III, gemeente Spijkenisse, voorjaar en zomer 1980, gestencild rapport*
- LOUWE KOOIJMANS, L P / L B M VERHART, in prep *Een vondstgroep uit het midden neolithicum en een laat neolithische kuilvulling op de Kraaienbergr bij Groot Linden (N Br)*
- LUNING, J , 1972 *Zum Kulturbegriff im Neolithikum*, *Prah Zeitschr* 47, 145-173

- MAARLEVELD, TH J , in prep *Artefacten uit been en gewei van de Vlaardingen-nederzettingen te Vlaardingen en Hekelingen, doctoraal scriptie Prehistorie, Leiden*
- MARIEN, M E , 1950 *Poteries de la civilisation Seine-Oise Marne en Belgique*, *Bull Mus Roy d'Art et d'Hist* 22, 79-85
- MARIEN, M E , 1952 *La civilisation de Seine-Oise Marne en Belgique* *l'Anthropologie* 56, 87-92
- MARIEN, M E , 1964 *Decouvertes a la Grotte du Han*, *Mus Roy d'Art et d'Hist* , Bruxelles
- MARIEN, M E , 1966 *Les „Neolithiques de la Meuse’’ et le groupe a marchets de Haute-Belgique*, *Palaeohistoria* 12, 379-380
- MARIEN, M , 1981 *Cuilleres en os de type Han-sui-Lesse (Neolithique S O M)*, *Helinium* 21, 3-20
- MODDERMAN, P J R , 1964 *The Neolithic Burial Vault at Stein*, *Anal Praeh Leid* 1, 3-16
- MODDERMAN, P J R , 1980 *De verspreiding van Lousberg vuursteen in Nederland en België*, *Westerheem* 29, 216-219
- MODDERMAN, P J R / J A BAKKER / H A HEIDINGA, 1976 *Nederzettingssporen uit midden-neolithicum (TRB), late bronstijd en middeleeuwen in het Beekhuizer Zand onder Harderwijk, prov Gelderland*, *Anal Praeh Leid* 9, 39-73
- PAPE, W , 1979 *Histogramme neolithischer 14C-daten*, *Germania* 57, 1-51
- REGTEREN ALTENA, J F VAN, e a , 1962/1963 *The Vlaardingen Culture*, *Helinium* 2/3
- SCHIFFER, M B , 1976 *Behavioral Archaeology*, New York
- SCHRICKEL, W , 1969 *Die Funde vom Wartberg in Hessen*, *Kasseler Beitrage zur Vor- und Fruhgeschichte* 1, Marburg
- SCHWELLNUS, W , 1979 *Wartberg-Gruppe und hessische Megalithik ein Beitrag zum spatern Neolithikum des Hessischen Berglandes*, *Mat zum Vor und Fruhgesch Hessen* 4
- VERHART, L B M , 1981 *De transversale spitsen uit de grafkelder van Stein* *Westerheem* 30, 5-13
- WEINER, J / G WEISGERBER, 1980 *Die Ausgrabungen des jungsteinzeitlichen Feuersteinbergwerks „Lousberg’ in Aachen 1978-1980 (D3)*, in *5000 Jahre Feuersteinbergbau*, Bochum, 92-119
- WOUTERS, A , 1982 *Enkele hertshoornen bijhouders van het S O M type (2500 BP)* *Archeologische Berichten* 11/12, 236-239